

Det publicistiska fältet 1810–1830

”Jag är uppfostrare”

Bidrag till workshop ”Fostran i skola och utbildning - historiska perspektiv”
i Umeå den 18-19 september 2008.

Thomas@Neidenmark.se
Doktorand i utbildningshistoria
Stockholms universitet

Avhandlingsprojektet ”Det publicistiska fältet 1810–1830” är en kollektivbiografisk studie av de personer som var ansvariga utgivare för tidningar under perioden 1810–1830. Den samtida pressen var högst inblandad i utbildnings- och uppfostringsfrågor.¹ Utbildningsdebatten är väl kartlagd, varför pågående avhandlingsprojekt fokuserar individerna bakom tidningarna. I följande text presenteras ett påbörjat avhandlingskapitel som söker beskriva publicister i den utbildningspolitiska turbulens som präglade 1810- och 20-talen. Texten är början på ett empiriskt kapitel som utkristalliserar vikten av att studera associativa beteenden. Både i formella associationer som politiskt tillsatta grupper och informella som mer eller mindre hemliga sociala associationer. I det följande argumenteras för detta sätt att förstå och tolka svensk utbildningshistoria.

Utgångspunkten för följande avsnitt är publicisten Gustaf Abraham Silverstolpe, vilken var den första efter statsvälvningen 1809 att föra skolfrågan på tal inför ridderskapet och adeln. Silverstolpes karriär vid Uppsala universitet inleddes som student i oktober 1790 och avslutades med att han relegerades i samband med *musikprocessen* 1800 (se nedan). Detta var en period som väckte omvärldens syn på universitetsstudenterna som en politisk maktfaktor.² Efterverkningarna av den franska revolutionen blev påtagliga i Sverige. I Uppsala frodades ”revolutionens frihetsevangeliem” och den despotiska gustavianska regimen gödde ett växande motstånd hos studenterna.³ En kulmen nåddes efter Gustaf III:s död, då hertig Karl och Gustaf Adolf Reuterholm bildade förmyndarregering under Gustav IV Adolfs första år. I december 1792 ströp hertig Karl den tryckfrihet, vilken han själv förordnad några månader tidigare, och dagen före julafton greps skalden Thomas Thorild med anledning av sin skrift *Om det allmänna förståndets frihet*. Thorild landsförvisades i februari 1793.

Händelserna skapade stor uppståndelse och kritiken tog sig många olika uttryck. I Stockholm följdes Thorilds färd till hovrätten av jubelrop som

¹ Edgren 2005b.

² Grape 1923, s. 186., Svensson 1950, s. 81.

³ Svensson 1950, s. 81.

skanderade ”Leve Thorild och friheten!”.⁴ I Uppsala anordnades en tryckfrihetens begravning och på nyårsaftonen klädde man sig i sorgdräkt.⁵ Ett av de studentkottier som följde omvärldens händelser med stor uppmärksamhet var *Juntan*. Juntan var en skara kamrater i ett matlag som njöt spirituella samtal, musik och sång.⁶ Ett centralt spörsmål var undervisning och uppfostran, vilket i linje med upplysningsidéerna, kunde göra folket bättre. Det gjordes ingen skillnad mellan vett och vetande och hela folket, även ”hopen” inbegreps i denna uppfostringssträvan.⁷

Vid en tillställning till firande av Gustav IV Adolfs kröning, där Silverstolpe anmodats till cellist, initierade han en maskerad protest genom att föreslå kapellmästaren att spela ”La bataille de Fleurus”. I denna förekom den för regeringen misshagliga ”Marseljäsen”, vilken påminde om den franska revolutionen, varpå rektor förbjöd att stycket utfördes. När orkestern intog sina platser fann de på notställen en symfoni av Haydn. Detta förargade musikerna som då avlägsnade sig, däribland flera ledamöter i Juntan. Resultatet blev att Haydn-symfonin framfördes så uselt att den framkallade åtlöje och skandal.⁸ Med tanke på att universitetet omfattade endast omkring 500 närvarande studenter fick musikprocessen en enorm uppståndelse och krävde åtgärd av Uppsala konsistorium.⁹ I den påföljande rättegången år 1800, dömdes Silverstolpe till livstids förvisning från akademien och till att göra avbön.

Silverstolpe anträdde efter detta en längre resa utomlands i syfte att odla sina uppfostringsidéer och sedan grunda en uppfostringsanstalt i fäderneslandet. Hans engagemang skulle senare förmå kronprins Karl Johan att förordna 1812 års uppfostringskommitté. Vägen dit gick genom skriften *Försök till en Framställning af Allmänna Läro-Verkets närvarande tillstånd i Sverige*.¹⁰ Det var en ambitiös skrift som i 38 frågor listade kritiken mot 1807 års skolordning. Den överlämnades översatt till franska till kronprins Karl Johan, varpå det samtidigt uttrycktes att den skulle granskas av kompetenta kritiker innan en kommitté tillsattes. Som framgår nedan gick Silverstolpes önskemål i uppfyllelse. Detta skedde nästan tio år efter att han under utlandsresan formulerat sina ambitioner i brev till brodern Fredrik Samuel:

Jag är fullbildad till Upfostrare, och omständigheter hafva gjort detta stånd till min själs behof. Mit Fädernesland behöfver en man som med nit offrar sig att sätta Upfostringsverket i stånd, och jag vill och jag - skall derföre offra mig, ty jag vill en gång känna att jag lefvat.¹¹

⁴ Grape 1923, s. 187.

⁵ Svensson 1950, s. 82.

⁶ Ohlson 1945, s. 4.

⁷ Ibid., s. 5.

⁸ *Nordisk familjebok*, del 18, s. 1453.

⁹ Svensson 1950, s. 75.

¹⁰ Ohlson 1945, s. 18.s

¹¹ Citerat i Ibid., s. 5. Brev 19/5 1802 (KB).

Idealisterna

Efter statsvälvningen 1809 och avsättandet av kung Gustav IV Adolf öppnades vägen för en ny konstitution med maktbalans mellan kung, ständer och rättsväsen som vägledande princip. Med regeringsformen följde 1810 års tryckfrihetsförordning, vilken öppnade dörren för en reformivrande politisk tidningspress som saknade motstycke i svensk historia. Det gustavianska enväldet fick inte upprepas och tryckfriheten sågs som en av garanterna för detta. Tidningar iklädde sig som folkets röst och antog namn som *Allmänna opinionens organ*, *Anmärkaren* och *Åskådaren*. Tidningarna var ”upplysningens vehikel” och tog på sig uppdraget att bilda opinion för sådant som rörde folket, särskilt skola och undervisning.¹²

Carl Ulric Broocman formulerade sina tankar om lämpliga utbildningsreformer i *Magasin för föräldrar och lärare*, där han tryckte uppsatser om ”uppfostran till patriotism” och ”det offentliga läroverket”. Silverstolpe publicerade sina idéer om uppfostringsverkets förhållande till staten i *Pedagogiska handlingar*. Bildningsidealet var fostran till en svenskhet i hjärta och själ.¹³ För uppnående av sina ideal förespråkade Broocman en enhetsskola, en real- och borgarskola, där vissa kunde gå vidare till gymnasiet beroende på ifall de hade lust och förutsättningar för det hellre än på social härkomst.¹⁴ Silverstolpe däremot föreslog en kompromiss. De två lägsta klasserna i trivialskolan skulle vara gemensamma varefter en fördelning av eleverna sker i näringskolor och lärda studier i de högre klasserna. Denna idé stöddes av Axel Fryxell som lät publicera *Om de förändringar, som våra allmänna läroverk synas för det närvarande kunna mottaga* (1812).

Erik Gustaf Geijer opponerade sig mot dessa idéer och hävdade att praktisk verksamhet inte ska förekomma i läroverken. Förberedelsen till universitet ska gälla studium där man söker vetenskap och sanning för dess egen skull. Idéerna publicerade han 1810 och 1811. För Geijer var det viktigt att vetenskaplig odling är vad som bör utmärka ”de högre klasserna i samhället”.¹⁵ Geijer betonar dock att skiljandet mellan bildade och obildade klasser inte är definitivt så som skråmässiga skillnader. Övergången mellan de lägre till högre klasserna måste vara fri ”ty ovanliga naturgåvor finna alltid sin plats”.¹⁶ Geijer bemötte Broocmans och Fryxells förslag 1813 under titeln *Om det offentliga läroverket* där han underströk att uppfostran sammanhäng-er i växelverkan med samhället i sin helhet. Geijer menade att det inte finns några genvägar att bilda människan utan villkoret är att själv vara bildad.¹⁷

¹² Edgren 2005a, s. 2.

¹³ Geijer 1923 Geijer och Landquist 1923, bd 4, passim.

¹⁴ Sjöstrand 1965, s. 57.

¹⁵ Ibid., s. 58.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., s. 58 och 64.

Polemiken bildade front för pedagogisk debatt och den samtida pressen var ivriga påhejare. Broocman stöddes av *Journal för litteraturen och theatern* och Geijer prisades i *Svensk Literatur-Tidning*. Andra som deltog i utbildningsdebatten var Carl Adolph Agardh, Per Henrik Ling och Magnus Bruzelius. Agardh publicerade i *Lyceum* 1810 en uppsats om Pestalozzis uppfostringsmetod och 1812 gav han tillsammans med Ling och Bruzelius ut en översättning av Pestalozzis *Elementarböcker*. Debatten gav uttryck för höjda krav på åtgärder för bildningen av det uppväxande släktet.¹⁸ Gustaf Abraham Silverstolpe var en av dem som konkret uppvaktade ständerna och lyckades förmå kronprins Karl Johan att ”tillförordna en Comité, som äger att granska bemälte Rektors [Silverstolpe, *min anm.*] uppgifne förslag, och dervid taga i öfvervägande hvad som rör Uppfostrings- och Undervisnings-Verken”.¹⁹

1812 års uppfostringskommitté

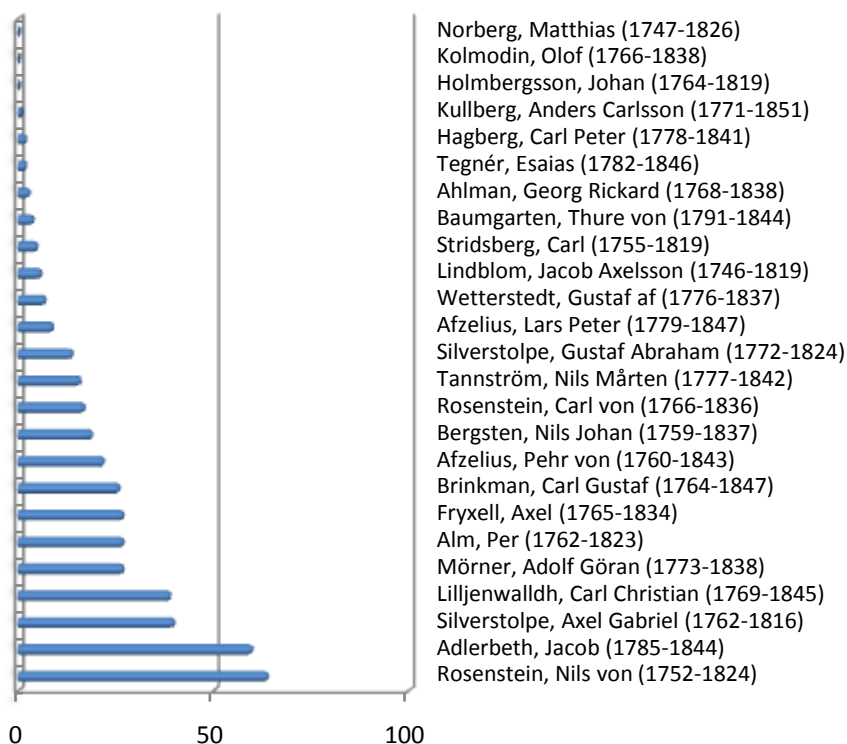
Till Kungl. Maj:ts uppfostringskommitté förordnades fjorton personer till ledamöter.²⁰ Under arbetets gång valdes ytterligare ledamöter in av kommittén och det fanns även några korresponderande ledamöter. I kommittéarbetet var de tongivande aktörerna publicister i bemärkelsen ansvariga utgivare. Enligt samtidens privilegiesamhälle krävdes ett särskilt bevis för tidningsutgivning. Utgivningsbeviset var just ett sådant privilegium, alltså ett undantag, vilket innebar ett särskilt ansvarstagande för att tidningen inte innehöll statsobehagliga inslag. I uppfostringskommittén uppbars sådant utgivningsbevis av Carl Christian Lilljenwall för *Teologisk och religiös läsning*, Nils von Rosenstein för *Post och Inrikes Tidningar* och Jacob Adlerbeth för tidningen *Iduna*.²¹ Att just dessa var tongivande framgår av deras engagemang i kommittén:

¹⁸ Se debattens idéhistoriska utveckling i Wilhelm Sjöstrands *Pedagogikens historia*, del 3:2 1965 och Petterson 1992.

¹⁹ Berättelse af kongl. uppfostrings-comitén, första häftet, innefattande dess inrättning och föremål, samt den plan som blifvit fattad, och de anstalter som sedan dess tillförordnande blifvit vidtagne i afseende på allmänna uppfostringens : och undervisningens förbättrande. 1813, s. 8f.

²⁰ RA Protokoll 28/11 1812 ÄK851 A1:1. I detta kommitténs första protokoll namnges samtliga förordnade.

²¹ Lundstedt 1895, passim. Lundstedt 1896, passim.

Figur 1: Närvaro i 1812 års uppfostringskommitté.

Diagrammet visar samtliga ledamöter som dels förordnats till kommittéarbetet och dels valts in under arbetets gång. Som framgår var närvaron var ojämn. Sammanlagt hölls sextiofem möten under perioden 1812–1825 och i snitt närvarade 6,7 personer vid varje möte. Carl Peter Hagberg var inte ledamot men besökte två sammanträden under åren 1817 och 1818.²² Vid sidan av kommitténs möten höll två beredningsfördelningar ett antal möten. Av ledamöterna var det endast skolläraren Per Alm, vilken ersatte Broocman som insjuknat och avlidit 1811 och kanslirådet professor Nils Mårten Tannström som *inte* publicerade sig i tidningar eller genom egen utgivning av tillfällighetsskrifter som exempelvis pamfletter.²³ Andra tidningsutgivare (i Stockholm) som intresserade sig för kommitténs arbete var bland andra Lorenzo Hammarsköld som erbjöd sig att trycka kommittéhandlingar och bi-

²² Protokoll 2/7 1817 och 16/1 1818, ÄK851 (RA).

²³ Ledamöternas alster är sökbara via nationella biblioteksdatan LIBRIS: <http://libris.kb.se>.

drog med läroboksmaterial, Fredrik Bogislaus von Schwerin som lånade ut litteratur till kommittén, Johan Christoffer Askelöf, vilken anhöll om att få den nya skolordningen tillsänd sig så snart det fanns ett justerat kommittébeslut samt Nils Åkerman som önskade få anslag till utgivning av en av honom gjord omarbetning av Meidingers lärobok i franska språket.²⁴ Det var även von Schwerin som till riksdagen i Örebro 1812 tog initiativ till opinionsyttring där ständerna uttryckte sin tillfredsställelse över kommitténs tillkomst. I yttrandet föreslogs även att kommitténs protokoll kontinuerligt bör publiceras genom allmänna tidningar.²⁵

Den flitigaste ledamoten var Nils von Rosenstein, vilket säkert kan förklaras att han av Kungl. Maj:t hölls personligt ansvarig för ordningen i kommittén.²⁶ Kommittéarbetet var som intensivast under 1816. Då var närvaron i genomsnitt 8,6 ledamöter per möte mot 6,7 ledamöter per möte för hela kommitténs livstid. Med anledning av att följa den arbetsplan för att revidera skolordningen tillsattes två arbetsgrupper, kallade beredningsfördelningar, med bröderna Silverstolpe i spetsen. Den första tillsattes den 3 januari 1816 och skulle återkomma med utlåtande om ett skolordningsförslag samt om löneförbättring för lärare.²⁷ Utlåtandet lämnades den 10 februari och då hade arbetsgruppen hållit tjugioåttan möten och därutöver deltagit i tre kommittémöten, vilket får anses mycket flitigt. Beredningsfördelningens arbete skapade en livlig aktivitet bland ledamöterna och under sensommaren tillsattes en ny arbetsgrupp med bröderna Silverstolpe i spetsen. Därav torde det ha varit smärtsamt för kommittéarbetet att drabbas av Axel Gabriels bortgång den 5 september. För Axel Gabriel själv var det plågsammaste förmodligen den ”förstoppning i underlivet” som efter en tid tog honom av daga.²⁸ Dennes bortgång tog hårt på Gustaf Abraham som endast bevistade ett möte efter broderns hädangång.²⁹

Uppfostringskommitténs arbete handlade i huvudsak om det svenska skolsystemets organisation. Vilka skolor som skulle finnas, var de skulle finnas, hur klasserna skulle se ut, lärarnas lönereglemente, vilka ämnen som skulle läsas etcetera. Kommitténs arbete mynnade dock inte ut i någon formaliserad ”offentlig fostran” utan folkskolan som en statlig angelägenhet låt vänta på sig. Produkten av 1810-talets många publicistiska inlägg och idéer om en nationalfostran producerade inga konkreta resultat förutom just att etablera folkskoletanken, menar historikern Lars Petterson.³⁰

²⁴ Protokoll 1812–1825, ÅK851 (RA).

²⁵ Ohlson 1945, s. 21.

²⁶ Protokoll 28/11 1812, ÅK851 (RA).

²⁷ Protokoll 3/1 1816, ÅK851 (RA).

²⁸ Storkyrkoförsamlingens dödbok 1800–1819 (SSA).

²⁹ Protokoll 7/9 1816, ÅK851 (RA).

³⁰ Petterson 1992, s. 155.

I januari 1814 föreslog Gustaf Abraham Silverstolpe att kommittén skulle bestämma undervisningsmetod i varje särskild kunskapsgren.³¹ I enlighet därmed beslöt kommittén att inhämta yttrande över detta ämne ”i hela dess vidd” från Carl von Rosenstein och ett antal andra sakkunniga.³² De sakkunniga fick ett halvår på sig att till kommittén inlämna sina betänkanden. Vid aktuellt möte, den 30 juli 1814, hade dock inga yttranden inkommit, vilket föranledde Nils von Rosenstein att uppmana dem att ”så snart möjligheten medgaf måtte gå dess [kommitténs, min anm.] afsigter till mötes”.³³ Vid följande sammanträde lämnades ett yttrande av Fredrik Bogislaus von Schwerin, medan övriga hade meddelat sig vara uppbundna vid andra åtaganden eller sjuka.³⁴ Inga andra yttranden hann inkomma till kommittén förrän Silverstolpe presenterade en uppsats om en systematisk inrättning av landets skolor.³⁵

Det är anmärkningsvärt att det i uppfostringskommitténs arbete var så tyst om den undervisningsmetod och organisationsform som kallades *växelundervisning*. Växelundervisningen hade uppfunnits i England av pedagogerna Andrew Bell och Joseph Lancaster, varför den även kallades Bell-Lancasterska undervisningsmetoden. Den gick ut på att en ensam lärare kunde utbilda och övervaka ett antal seniora och kunniga elever, vilka kallades *monitörer*, och i sin tur undervisade ett stort antal yngre elever. Enligt metoden kunde alltså en enda lärare administrera undervisningen för flera hundra elever. Metoden föreskrev även hur undervisningslokalernas planlösning och interiör skulle vara utformad. Undervisningsmetoder och stärkandet av militära styrkor, klerikala ämbeten och civil administration diskuterades i många europeiska stater i samtiden, men först vid ett sammanträde i maj 1816 medelas i kommittén följande:

Såsom ett ämne, värdigt allmänhetens uppmärksamhet, ansåg Comitén tjenligt att meddela tvänne i den år 1815 började *Journal d’Education* inryckta afhandlingar om de af Hrr Bell och Lancaster i England införda läromethoder för menige mans barnundervisning. Comiténs Secreterare åtog sig att verkställa en öfversättning af nämde afhandlingar.³⁶

Översättningen av de två uppsatserna om växelundervisningsmetoden, meddelade Adlerbeth den 29 augusti, färdigställdes och publicerade i *Inrikes Tidningar*.³⁷ Ett halvår senare, den 26 februari 1817, beslutade Kungl. Maj:t att en skollärare vid namn Per Reinhold Svensson skulle sändas till England för att inhämta Bell-Lancasterska uppfostringsmetoden. Samtidigt som detta

³¹ Protokoll 18/1 1814, ÄK851 (RA).

³² Protokoll 18/1 1814, ÄK851 (RA).

³³ Protokoll 30/7 1814, ÄK851 (RA).

³⁴ Protokoll 3/10 1814, ÄK851 (RA).

³⁵ Protokoll 24/10 1814, ÄK851 (RA).

³⁶ Protokoll 6/5 1816, ÄK851 (RA).

³⁷ Protokoll 29/8 1816, *Inrikes Tidningar* 1816:80, 1816:90, 1816:91.

beslut meddelades i kommittén upplästes att ”Uppfostrings Comitén blifvit anbefalld, att i underdånighet förestå tillgångar för den till nämde vetenskapliga resa erforderliga kostnad, hvilken af Kongl. Majt blifvit bestämd till en mot 200 Pund Sterling i Svenskt Mynt svarande Summa”.³⁸ Fjärde och sista gången växelundervisningen nämns i protokollen var den 19 december 1821, då det meddelas att en viss protokollssekreterare vid namn Gerelius till Kungl. Maj:t föreslagit inrättande av ”Central-Skolor för den Lancasterska undervisningen”.³⁹

Växelundervisningen förekom alltså endast som meddelanden från Kungl. Maj:t i uppfostringskommittén. Var fördes denna diskussion och vad föranledde Kungl. Maj:ts beslutsfattande? Det är högst rimligt att anta att uppfostringskommittén inte endast varit delaktig, utan även huvudinstans för att administrera inhämtandet av växelundervisningen. Detta antagande gör tidigare forskning, men i källmaterialet finns inga spår av att den nämnde Svensson hade något samröre med kommittén.⁴⁰ Det enda som framgår i källorna är att kommittén beordrats att finansiera Svenssons resa och sedan tryckningen av dennes rapport. Det är uppenbart att växelundervisningens införande följde en parallell agenda.

Vid ett sammanträde i oktober 1822 meddelades att ett sällskap för växelundervisningens befrämjande vunnit nådig stadfästelse.⁴¹ *Sällskapet för Växelundervisningens befrämjande* (fortsättningsvis Växelundervisningssällskapet) hade grundats. Växelundervisningssällskapet hade initierats av greve Jacob Gustaf De la Gardie genom att han sammankallat dem som ”nitälskade för denna metod” till ett första möte i januari 1822.⁴² Kretsen kring De la Gardie kom att utgöra grundarna av sällskapet. Dessa män var Per Reinhold Svensson, Anders Jacob Danielsson Cnattingius, Johan Adolf Gerelius, Anders Lindeberg, Nathanael Wallin och Carl von Rosenstein.

Realisterna

Carl von Rosenstein, en av de flitigaste och mest ansvarstagande i uppfostringskommittén (i egenskap av ordförande för beredningsfördelningen) var alltså högst inblandad i växelundervisningens införande i Sverige. Han kände uppenbarligen Per Reinhold Svensson och planerna att sända denne till England. Varför lät han upprätthålla så täta skott mellan kommittéarbetet och växelundervisningsmetodens införande genom att inte ventilera frågan i

³⁸ Protokoll 6/3 1817, ÄK851 (RA).

³⁹ Protokoll 19/12 1821, ÄK851 (RA).

⁴⁰ Se exempelvis Sjöstrand 1965, s. 77f., Jansson 1985, s. 51.

⁴¹ Protokoll 16/10 1822, ÄK851 (RA).

⁴² Sörensen 1930, s. 10.

kommittén? I stadgarna för sällskapet lyder första paragrafen om sällskapets syfte:

1 §. Sällskapets bestämmelse, är genom Vexelundervisningsmetodens utspri-
dande och fullkomnande inom fäderneslandet, befrämja en allmännare, of-
fentligare och ändamålsenligare elementar-bildning, synnerligen hos de lägre
och medellösa folkklasserna, hvilkas behof, bristande omtanka och beroende
ställning påkalla upplystare och lyckligare medmänniskors deltagande.⁴³

Syftet skiljer sig i särskilt två avseenden från uppfostringskommitténs arbete. Dels avseende anammandet av den pedagogiska metoden och dels avseende den filantropiska ambitionen. Förvisso mjuknade uppfostringskommittén angående den avgift som avkrävdes skolelever efter ett känslosamt memorial av Lars Peter Afzelius och beslutade att undantag från avgift ska tillkomma fattiga barn.⁴⁴ Men i växelundervisningssällskapet sattes medellösa i centrum, särskilt efter Per Reinhold Svensson återkomst från England. Då trycktes hans berättelse, i vilken han underströk fattigdomens nedbrytande effekter i både moraliskt och ekonomiskt hänseende.⁴⁵ En bättre uppfostran kunde stävja detta och växelundervisningsmetoden var lösningen.⁴⁶ I centrum stod, inte bara det moderna och uppskattade monitörsystemet med sin stränga och tävlingsinriktade disciplin, utan även kompetenta lärare. Med lärarkompetens i fokus gav Svensson 1823 ut en *Praktisk handledning för vexelundervisningen i folkscholor*.⁴⁷ Lärarutbildning var för första gången i belysning i Sverige. 1824 stadgade Karl XIV Johan att klockarebeställningar skulle tillsättas av dem som var mest meriterade för ändamålet och samtidigt anbefalldes konsistorierna genom ett kungligt cirkulär att främja växelundervisningens användning och utbredning.⁴⁸ Samma år redovisade växelundervisningssällskapet att 60 skolor med växelundervisning var etablerade och redan två år senare var antalet 110.⁴⁹ Snart utvidgade sällskapet sin verksamhet till att utbilda lärare i den normalskola som grundades 1830. Denna skola anses vara Sveriges första folkskoleseminarium och under skolans andra levnadsår undervisades sju skollärarelever där.⁵⁰

Vad kan då förklara att införandet av växelundervisningen i Sverige, vilket engagerade några individer till den grad att de grundade ett för metoden

⁴³ Ibid., s. 233.

⁴⁴ Protokoll 31/1 1816, ÄK851 (RA).

⁴⁵ Sjöstrand 1965, s. 77f. Svensson 1819.

⁴⁶ Sjöstrand 1965, s. 78.

⁴⁷ Svensson 1823.

⁴⁸ Efter 1686 års skolordning hade klockaren en nyckelroll i församlingens läs- och skrivundervisning. Denna roll upphävdes formellt med 1842 års folkskolestadga. Angående lärarutbildningen och Karl XIV Johans klockareinstruktion, se Sörensen 1930. Angående cirkuläret se Sjöstrand 1965, s. 80.

⁴⁹ Sjöstrand 1965, s. 80.

⁵⁰ Sörensen 1930, s. XX.

dedikerat sällskap, och att denna agenda var helt skild från uppfostringsällskapets verksamhet? Svaret kan sökas hos växelundervisningssällskapets grundare. En jämförelse dem emellan visar att de alla utom Gerelius var medlemmar av Svenska Frimurare Orden (SFMO).⁵¹

Frimurarorden etablerade sig på allvar i Sverige 1735 och markerade tidigt sina filantropiska ambitioner, genom bland annat grundandet av frimurarebarnhuset 1753.⁵² I uppfostringskommittén var de fem flitigast arbetande ledamöterna (se sidan 2) frimurare. Förutom Jacob Adlerbeth som i källorna inte har gett sig till känna som frimurare. Frimurarorden kan dock inte ha varit honom främmande. Dels så var hans far, Gudmund Jöran Adlerbeth, en högt uppsatt frimurare och dels så var han en av grundarna av *Götiska förbundet* som höll sina sammanträden i frimurarbarnhusets lokaler.⁵³ Andra högt uppsatta frimurare i sammanhanget var greve De la Gardie, Carl von Rosenstein och Lilljenwalldh.⁵⁴

Var dessa män sammansvurna i en utbildningspolitisk agenda som löpte parallellt med uppfostringskommittén? Hur det än är med den saken, framträder här skollärare Svensson som en intressant centralfigur.

Per Reinhold Svensson föddes som bondson i Virestads socken i Småland år 1789. Han genomgick gymnasium och universitet och blev skollärare i Stockholm sommaren 1813. Strax efter sin tjugooåttonde födelsedag fick han uppdraget att resa till England för att hämta kunskaper om växelundervisningen. Efter hemkomsten publicerade han sin rapport och tjänstgjorde som grundare och sekreterare i växelundervisningssällskapet till 1827. Därefter blev han kyrkoherde i Höreda av Linköpings stift. Svensson fick åtta barn och levde ända till 1877 då han avled stormrik.⁵⁵

Som nämnts ovan fick uppfostringskommittén befallningen att ombesörja de ekonomiska omständigheterna kring Svenssons resa till England. Kungl. Maj:ts beslut signerades den 26 februari 1817 och behandlades vid kommittésammanträdet den 6 mars. Där emellan blev Svensson, den 3 mars upptagen i frimurarorden.⁵⁶ Svensson blev inte invalid, vilket är brukligt, och av matrikeln framgår att han varken hade några faddrar som företrädde honom, eller kunde komma på tal för så kallad *ballotering*. Ballotering var en form av veto för ordens ämbetsmän genom att så kallade "Bevakande Bröder" granskade recipienden och anonymt, medelst svarta kulor, kunde markera sitt ogillande till dennes inträde. Huvudmatrikeln anger att Svensson blev

⁵¹ Andersson och Önnersfors 2006., Minnesskrift i anledning af S:t Johannislogen S:t Eriks etthundrafemtio års jubileum 1756-11-30 1906 1906., Westin 1899.

⁵² Westin 1899, s. 15ff.

⁵³ Anjou 1900, s. 27., Hjärne 1878.

⁵⁴ Anjou 1900, s. 35 och 57f.

⁵⁵ Svensson efterlämnade en förmögenhet av 363 222 kronor, vilket i 2008 års penningvärde, enligt Kungl. Myntkabinettet, motsvarar ca 16 miljoner kronor. Se <http://www.myntkabinettet.se/räknare.htm>. Sjöström och Ljungfors 1922, s. 261.

⁵⁶ Westin 1899, s. 154.

upptagen genom ”Nådig befallning”.⁵⁷ Omständigheterna kring Svenssons inträde är höljda i mystiskt dunkel, men de påstås avslöja att inträdet skedde i stor hast. Att Svensson blev upptagen på ”Nådig befallning” betyder inget mindre än att Kungl. Maj:t befallt frimurarorden att ta emot Svensson.

Talande tystnad

Vad betyder Kungl. Maj:ts intervention i frimurarorden? Hur ansågs frimureriet kunna gynna Svenssons uppdrag? Varför tog inte Carl von Rosenstein upp växelundervisningen i uppfostringskommittén? Fanns det en misstro mot Silverstolpes och kommitténs benägenhet att utnyttja publicistikens vehikel?

Statsvälvningen 1809 medförde att olika alternativa offentligheter växte fram som reella politiska fora vid sidan av etablerade politiska instanser som riksdagen. Pressen var det forum i den medborgerliga offentligheten, till vilken stora delar av riksdagsdebatten flyttades ut.⁵⁸ Samtidigt födde den unga tryckfrihetsförordningen från 1810 och den vilda publicistiska debatt som följde på den, en skepticism mot pressen som framgångsrecept i allmänhet och den alltför liberala tryckfriheten i synnerhet. Esaias Tegnér kallade den samtida pressutvecklingen för ett ”bygge på en vulkan”, och liknande moderat argumentation ledde kronprins Karl Johan att åter utvidga censuren. Detta skedde 1812 i form av den så kallade *indragningsmakten*, ett verktyg som gav hovkanslern fria händer att dra in obekväma tryckalster. Indragningsmakten visade sig dock tämligen tandlös genom att tidningar undkom hovkanslerns klor genom att byta namn på tidningen. För uppfostringskommittén var censuren dock inget problem då det publicistiska initiativet påbjöds av ständerna samt att de båda hovkanslärer som kunde komma på fråga, Gustaf af Wetterstedt och Carl Gustaf von Brinkman, var förordnade till ledamöter av kommittén.⁵⁹ Den konservative Tegnér kritiserade vidare uppfostringskommitténs arbete och såg inga poänger i att allmogens barn skulle gå i skolan. Utbildningsinstitutioner var enligt honom till för att befolka predikstolarna.

Möjligen hade subrektorn och extra ordinarie kanslisten i kanslersgillet Carl Ulric Broocman kunnat göra skillnad i kommitténs uteblivna diskussion om växelundervisning.⁶⁰ Han förordnades till ledamot i uppfostringskommittén men avled i förtid vid blott 29 års ålder. Redan 1810 presenterade Broocman Joseph Lancaster och monitörsystemet på svenska i sin tidning *Ma-*

⁵⁷ Nordiska första S:t Johannislogens Stora Matrikel, del 1 1735-1830.

⁵⁸ Petterson 1993, s. 11.

⁵⁹ Wetterstedt G136, Ridderskapets ättartavlor på CD. Borelius, Hilma, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 6, s. 284. Protokoll 28/11 1812, ÅK851 (RA).

⁶⁰ Kanslersgillet var högsta instans för överseende av uppfostringsverken i riket.

gasin för föräldrar och lärare. Detta kan omöjligen ha undgått kommittén, vars meddelanden om växelundervisningen dock demonstrerar motsatsen. Kanske hade pressen i egenskap av den informationskanal till den stora massan, vilken Silverstolpe och andra bejublade, konträrt motsatt effekt när det gäller växelundervisningsfrågan.⁶¹ Även om detta var Carl von Rosensteins uppfattning och att även andra med honom var skeptiska mot pressen, räcker det inte som förklaring.

Vid sidan av pressen var associationsväsendet en huvudaktör med politiskt inflytande i den medborgerliga offentligheten. Den tidigare nämnde Jacob Gustaf De la Gardie representerar denna sida. Han var en av de starkaste ivrarna för växelundervisning och initiativtagaren till växelundervisningssällskapet. 1812 blev han vice ordförande i frimurarbarnhusets direktion och i denna egenskap reste han till England och lärde känna växelundervisningsmetoden.⁶² Frimurarbarnhuset var sedan bland de tidigaste institutioner i Sverige att införa växelundervisningsmetoden.⁶³ De vänner och informationskanaler han var van att utnyttja var ett strängt åtskilt alternativ till den unga pressens högljudda sätt att ventiler viktiga frågor. De la Gardie stod även kung Karl XIII nära, vilken i sin samtid var den svenska frimurarordens ryggrad. Det är här delar av förklaringen torde återfinnas.⁶⁴

Frimureriet är ett tydligt exempel på hur sammanflätat staten och ordensväsendet var under särskilt 1700 och 1800-talen.

Former av statskonst uppfanns som tog sin början med eder och lojalitet, men som sedan sträcktes ut till beteenden som suggererar medborgarskap: röstning, att hålla tal inför sina ”bröder” (en föreställd gemenskap etableras genom det rituella syskonskapet), att bestämma villkoren för ämbetsmän och val och erbjuda föreskrifter för det civila livet inom logen, rent av beteendereglerande moraliska förhållningsregler.⁶⁵

Medlemskap förpliktade till ordens eget styre och ikläddes suveränitet. Frimureriet gjorde anspråk på att omsluta en ny politisk sfär under 1700-talet och därigenom utgjorde det ett alternativ till absolutismen och föregrep därmed resten av Europa.⁶⁶ Historikern Andreas Önnersfors, som i Sheffield driver ett centrum för frimurarforskning, har i den frimureriska identiteten iakttagit en tro på att meriter snarare än härkomst utgjorde basen för social och politisk ordning.⁶⁷ Hertig Karl, och sedermera kung Karl XIII, uttalade

⁶¹ Sjöstrand 1965, s. 77., *Magasin för föräldrar och lärare* 1810.

⁶² Jansson 1985, s. 170.

⁶³ Forskningslogen Carl Friedrich Eckleff och Stockholm 2003, s. 129.

⁶⁴ Wilhelm Sjöstrand menar att det var De la Gardie som förmådde Karl III att påverka uppfostringskommittén att sända en person till England, se Sjöstrand 1965, s. 77. Karl XIII grundade 1811 *Carl XIII:s orden*, vilken än idag samlar högt uppsatta frimurare, se Anjou 1900.

⁶⁵ Önnersfors 2006, s. 82f.

⁶⁶ Ibid., s. 83.

⁶⁷ Ibid. Jacob 1991, s. 7-9. Jacob 2006, s. 55 och 57.

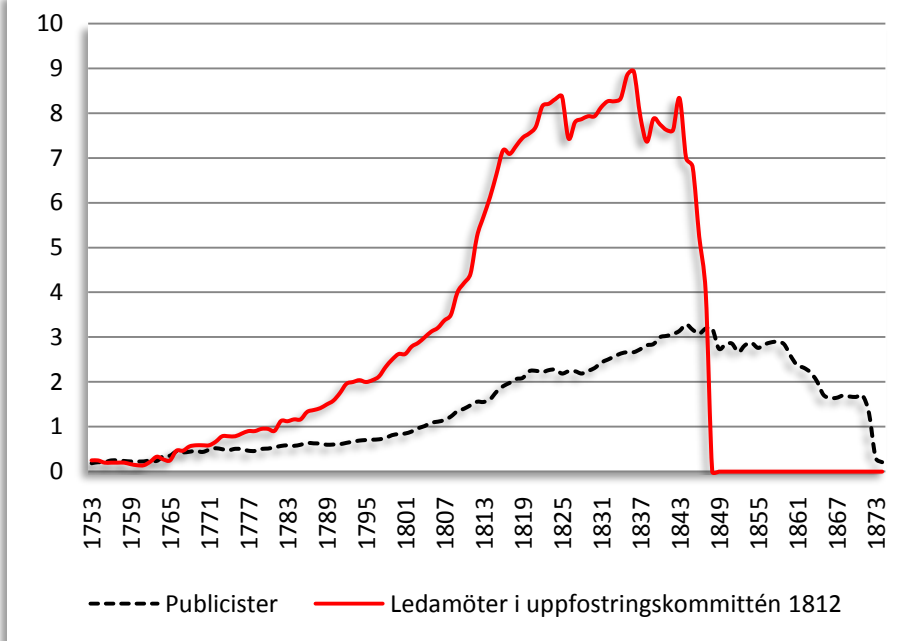
särskilt denna tanke. Under 1700-talet var det inte ovanligt att högadliga kunde passera flera grader utan att ens recipiera i orden. Då hertig Karl i slutet av 1700-talet blev högsta instans och välgörare för frimurarorden kritiserade han att det gick för fort för grevarna att stiga i graderna och menade att frimureriet borde bygga på förtjänst. Under 1800-talet kom meriter att utgöra huvudprincip för avancemang.⁶⁸ I ljuset av frimurarordens inflytande över statens angelägenheter förefaller det rimligt att studera associationsväsendet i övrigt. Var det endast frimureriska nycklar som öppnade dörrar i kungens korridorer? Ett djupare studium i associationsväsendet utifrån problemställningar liknande växelundervisningens införelse i Sverige kan avtäckta tidigare oprövade institutioner för ideologiskt och politiskt beslutsfattande och realiserande.

En samlad översikt över samtliga kommittéledamöters medlemskap i olika associationer (ordnar, sällskap, samfund m.m.), vilka i någon bemärkelse iklädde sig totalitära och elitistiska ambitioner visar vikten av deltagande i sociala och intellektuella associationer. I nedanstående diagram framgår samtliga kommittéledamöters medlemskap i jämförelse med samtliga medlemskap för dem som under perioden 1810–1830 uppbar utgivningsbevis i Stockholm.⁶⁹

För att jämföra de båda grupperna i samma diagram har årskvoten av medlemskap dividerats med respektive grupps antal personer som var i livet det aktuella året. Detta ger två jämförbara kurvor. Kurvorna börjar där första personens första inträde sker i en association (vilket blir födelsedagen för den som föddes i en adlig ätt), till det att sista personen avlider. Därav framgår att sista personen som var ledamot eller korresponderande ledamot i uppfostringskommittén avled i slutet av 1840-talet, vilket illustreras av den helstreckade kurvans dramatiska brant. Avhandlingsprojektets empiri har hittills avtäckat 627 medlemskap för 166 publicister och 243 medlemskap för de 24 ledamöterna. Det är en rimlig utgångspunkt för att diskutera associationsandans betydelse under det tidiga 1800-talet.

⁶⁸ Bergroth och orden 2002., Englund 2002.

⁶⁹ Diagrammet presenterar endast ett utsnitt av handlingsprojektets empiriska läge vid dagsdatum, 2008-09-05.

Figur 2: Samtliga medlemskap i associationer för ledamöter och publicister. Källa: www.neiden.se.

Diagrammet visar att ledamöternas medlemskap i associationer var nästan tre gånger fler än publicisternas medlemskap. Kungl. Maj:ts befallning till svenska frimurareorden att uppta Per Reinhold Svensson är ett tydligt exempel på att det var av betydelse att vara frimurare och att det fanns en marknad för denna innebörd. Eftersom Svenssons uppdrag var politiskt och Kungl. Maj:ts hast att göra Svensson till frimurare inför avresan måste det ha funnits ett antagande om att Svenssons framgång skulle gynnas av medlemskap i just frimurareorden.

Historikern Torkel Janssons grundliga studier av associationsväsendet i boken *Adertonhundratalet associationer* visar att de yrkesgrupper som i allmänhet var på tillbakagång var ”i synnerhet de som inte sökte sig till associationslivet” medan de som var högst inblandade i samhällsförändringen visad motsatt tendens.⁷⁰ Diagrammet illustrerar Janssons påstående. Kollektivbiografiskt kan uppfostringskommitténs ledamöter identifieras som politiska centralfigurer både i pressen och i associationerna. Diagrammet visar att de personer som kom på tal att befolka uppfostringskommittén hade etablerade associativa förmågor som står i viss kontrast till publicisterna. Trots sitt deltagande i debatten om uppfostring, pedagogik och skolväsen, blev endast Carl Ulric Broocman förordnad till kommittén. Detta kan förklaras av den betydelse Jansson tillskriver associationslivet. Publicisterna var delvis yngre och därmed i mindre utsträckning anslutna till associationer, men framförallt visar publicisternas kurva en trögare tendens för receptionen av associationsandan. Båda grupperna ökade sina anslutningar till associationer, men vid inträdet i kommittén sker en dramatisk ökning av det associativa

⁷⁰ Jansson 1985, s. 173.

mönstret hos ledamöterna. Politiska uppdrag var alltså omedelbart förknippade med hemliga ordnar, sällskap och föreningar.

Avslutning

Granskningen av uppfostringskommittén, växelundervisningssällskapet och frimurarorden visar att sociala och politiska komponenter inte bör hållas isär vid studium av 1800-talets utbildningspolitik. I den medborgerliga offentlighetens utbredning i Sverige är pressen och associationerna huvudnycklar till att förstå samhällsutvecklingen.⁷¹ Både den ideologiska diskussionen som det realpolitiska beslutsfattandet, och enligt detta kapitel finns *realiserandet* att studera i okonventionella politiska institutioner som associationer.⁷²

Det presenterade är ett påbörjat empirikapitel i avhandlingen *Det publicistiska fältet 1810–1830*. Kapitlet syftar till att bilda plattform för en diskussion om associativa beteenden genom studiet av socialt nätverkande. För kapitlets fullbordan ska det kompletteras med en fortsatt empirisk utveckling av omständigheterna kring 1825 års uppfostringskommitté, eller den så kallade *snillekommittén*.

⁷¹ Habermas 1998.

⁷² Petterson 1993, s. 11.

Figurförteckning

FIGUR 1: NÄRVARO I 1812 ÅRS UPPFOSTRINGSKOMMITTÉ.....	5
FIGUR 2: SAMTLIGA MEDLEMSKAP I ASSOCIATIONER FÖR LEDAMÖTER OCH PUBLICISTER. KÄLLA: WWW.NEIDEN.SE.....	14

Käll- och litteraturförteckning

Otryckt material

Riksarkivet (RA)

Uppfostringskommittén 1812, protokoll A I : 1

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Storkyrkoförsamlingens dödbok 1800–1819, F A : 4

Svenska frimurarordens arkiv (SFMO)

Nordiska första S:t Johannislogens matriklar.

Tryckt material:

Tidningar och tidskrifter

Magasin för föräldrar och lärare (1810–1812)

Litteratur:

- Andersson, Jonas och Önnersfors, Andreas. 2006. "Förteckning över svenska 1700-talsfrimurare." Ss. 157-285 i *Mystiskt brödraskap - mäktigt nätverk. Studier i det svenska 1700-talsfrimureriet*, Ugglan. Minervaserien, red av A. Önnersfors. Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.
- Anjou, Anton. 1900. *Riddare af Konung Carl XIII:s orden 1811-1900. Biografiska anteckningar*. Stockholm: Förf.
- Bergroth, Tom C och orden, Svenska frimurare. 2002. *Kungliga Carl den XIII:s orden. "til upmuntran och belöning för medborgerliga och välgörande bemödanden til nödlidandes och allmänt gagn" 1811*. Stockholm: Svenska frimurare orden.
- Berättelse af kongl. uppfostrings-comitén, första häftet, innefattande dess inrättning och föremål, samt den plan som blifvit fattad, och de anstalter som sedan dess tillförordnande blifvit vidtagne i afseende på allmänna uppfostringens : och undervisningens förbättrande. 1813. Stockholm,: Kungl. tryckeriet.
- Edgren, Henrik. 2005a. "Nation, medborgare och utbildning. Utbildningsdebatt i politiska Stockholmstidningar 1810-1825." *Studies in Educational Policy and Educational Philosophy*. <http://www.upi.artisan.se/>.
- . 2005b. *Publicitet för medborgsmannavett. Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810-1831*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. <http://publications.uu.se/abstract.xsql?dbid=5773>.
- Englund, Peter. 2002. *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm: Atlantis.
- Forskningslogen Carl Friedrich Eckleff och Stockholm, Stiftelsen Frimurare barnhuset i. 2003. *250 år i barmhärtighetens tjänst. Frimurarnas barnhusverksamhet 1753-2003*. Stockholm: Stift. Frimurare barnhuset i Stockholm i samarbete med Svenska Frimurare Ordens forskningsloge Carl Friedrich Eckleff i Uppsala.
- Geijer, Erik Gustaf och Landquist, John. 1923. *Samlade skrifter*, Red av J. Landquist. Stockholm: Norstedt.
- Grape, Anders. 1923. "Tidsrörelsen inom studentvärlden i Uppsala 1792-1793. Tryckfrihetens begravning och studentkonventen." *Samlaren* 185. <http://runeberg.org/samlaren/1923/0189.html>.
- Habermas, Jürgen. 1998. *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Övers av J. Retzlaff. Lund: Arkiv.
- Hjärne, Rudolf. 1878. *Götiska förbundet och dess hufvudmän. Fosterländska teckningar*. Stockholm.
- Jacob, Margaret C. 1991. *Living the enlightenment. Freemasonry and politics in eighteenth-century Europe*. New York: Oxford University Press.
- . 2006. *The origins of freemasonry. Facts & fictions*. Philadelphia, Pa. Bristol: University of Pennsylvania Press.
- Jansson, Torkel. 1985. *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870*. Uppsala, Stockholm: Univ. ; Almqvist & Wiksell.
- Lundstedt, Bernhard. 1895. *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi, Del 1 1645-1812*. Stockholm.
- . 1896. *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi, Del 2 Stockholm 1813-1894*. Stockholm.
- Minnesskrift i anledning af S:t Johannislogen S:t Eriks etthundrafemtio års jubileum 1756-11-30 1906. 1906. Stockholm: Beckmans.
- Ohlson, Nils G. 1945. *Kring tillkomsten av 1812 års uppfostringskommitté. Några anteckningar*. Stockholm: E. Westerberg.

- Pettersson, Lars. 1992. *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860*. Uppsala, Stockholm: Univ. ; Almqvist & Wiksell International.
- . 1993. "Forskning om svensk politisk historia 1809-1865." Ss. 7-64 i *Svensk politisk historia : en kommenterad litteraturöversikt*, red av B. Lövgren. Uppsala: Ord & Form.
- Sjöstrand, Wilhelm. 1965. *Pedagogikens historia*. 3:2, *Utvecklingen i Sverige under tiden 1809-1920*, vol. 3:2. Lund: Gleerup.
- Sjöström, Carl och Ljungfors, Vilhelm. 1922. *Smålands nation i Lund 1668-1921. Biografiska och genealogiska anteckningar*. Lund: Smålands nation.
- Svensson, Peter Reinhold. 1819. *Berättelse om Bell-Lancasterska undervisningssätten; af P.R. Svensson ... Enligt kongl. uppfostrings-comitéens beslut till trycket befordrad*. Stockholm, 1819, hos Zacharias Haeggström. Stockholm.
- . 1823. *Praktisk handledning för vixelundervisningen i folkscholor; af P.R. Svensson. Med 2:ne tabeller*. Stockholm, 1823, hos Zacharias Haeggström. Stockholm.
- Svensson, Sven Gudmar. 1950. *Studentens klang- och jubeltid. Från Juntan till skandinavismen*. Uppsala.
- Sörensen, Anna. 1930. *Växelundervisningssällskapets normalskola och Folkskoleseminariet i Stockholm 1830-1930*. Stockholm: [Förf.].
- Westin, Christofer Adolf. 1899. *Strödda minnesblad i anledning af etthundrade årsdagen af S:t Johannislogernas S:t Jean Auxiliaire och L'Union förening till Den Nordiska Första S:t Johannislogen, enligt uppdrag af logen utg. 14/12 1899*. Stockholm.
- Önnerfors, Andreas. 2006. "Frimureriets moraliska kosmos." Ss. 40-93 i *Mystiskt brödraskap - mäktigt nätverk. Studier i det svenska 1700-talsfrimureriet, Ugglan. Minervaserien*, red av A. Önnerfors. Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.